

עורכת: ד"ר אסתי ובמן
כרך 9, גיליון מס' 11, 5 בנובמבר 2019

"הגל השני" של האביב הערבי: מאפייניו וכיווני התפתחות אפשריים

מיכאל מילשטיין*

חוסר השקט שניכר במוקדים שונים במזרח התיכון בחודשים האחרונים נתפס בעיני פרשנים רבים באזור ומחוצה לו כ"גל השני" של האביב הערבי.¹ ואכן ישנן נקודות דמיון רבות בין האירועים העכשוויים להתרחשויות מלפני כעשור, ובראשן מחאות ציבוריות המוניות נגד השלטונות הקיימים. מחאות כאלה פרצו בספטמבר ובאוקטובר 2019 בלבנון (והביאו להתפטרות ממשלת חרירי בסוף אוקטובר), בעיראק, במצרים ובירדן, וכחצי שנה קודם לכן בסודאן ובאלג'יריה (בשתי האחרונות הובילו להדחת שליטים ריכוזיים ותיקים - עומר אל-בשיר ועבד אל-עזיז בותפליקה). מאפיין משני של הגל הנוכחי הוא מערכות בחירות דמוקרטיות: בתוניסיה, שנחשבת לסנונית הראשונה של הגל הראשון, נערכו בחירות דמוקרטיות בלחץ הציבור בספטמבר ובאוקטובר, וברשות הפלסטינית גובר העיסוק בקידום בחירות אך טרם נקבע מועד לקיומן.

גל המחאה הנוכחי מעורר אופטימיות בקרב רבים במזרח התיכון, וזאת לאחר עשור קשה מכל הבחינות - אסטרטגית, פוליטית וחברתית-כלכלית. הגורל העגום שאליו הידרדר האביב הערבי באידי ביטוי בערעור מעמדה של מדינת הלאום, בכאוס שלטוני, במצוקה כלכלית מתמשכת ובעליית כוחות אסלאמיסטיים קיצוניים, כל זאת תוך התחזקות השיעה בהנהגת איראן והיחלשות העולם הערבי. הפרשנות האופטימית נוטה לראות באירועים הנוכחיים מעין תיקון לניסיון המהפכני שכשל, וכן הוכחה לכך שניתן לקדם שינוי חיובי בעולם הערבי המבוסס על חברה אזרחית מגובשת.²

* מיכאל מילשטיין הוא ראש הפורום ללימודים פלסטיניים במרכז דיין.

¹ המונח "האביב הערבי" מתייחס לתופעה של התאגדות ציבורית רחבת היקף לצורך הפעלת לחץ על השלטונות בעולם הערבי, שהתקיימה בעיקר בשנים 2010-2012. התופעות שהתפתחו מאוחר יותר, ובראשן מלחמות פנימיות אלימות בחלק ממדינות ערב, התחזקות "האחים המוסלמים" ועליית דאעש, לא נכללות בהגדרה המקובלת בעולם הערבי ל"אביב הערבי" וניתן לכלול אותן במונח רחב יותר של הטלטלה האזורית.

² ראו בהקשר הזה: חסן נאפעה, "ען אל-מוג'ה אל-ת'אניה מן ת'וראת "אל-רביע אל-ערבי", אתר האינטרנט ערבי 21, 18 באפריל 2019, נצפה ב-31 באוקטובר 2019, ב-

<https://www.alquds.co.uk/%D8%B9%D9%86-%D8%A7%D9%84%D9%85%D9%88%D8%AC%D8%A9-%D8%A7%D9%84%D8%AB%D8%A7%D9%86%D9%8A%D8%A9-%D9%85%D9%86-%D8%AB%D9%88%D8%B1%D8%A7%D8%AA-%D8%A7%D9%84%D8%B1%D8%A8%D9%8A%D8%B9-%D8%A7%D9%84%D8%B9/>

חוסר השקט האזורי הנוכחי הוא בעל היבטים דומים לאלה של ראשית האביב הערבי ב-2011, אך מתקיימים בו גם הבדלים מהותיים. לגל העדכני של הטלטלה האזורית מספר מאפיינים ייחודיים:

1. חלק ניכר ממנו מתרחש במוקדים שעליהם פסח הגל הראשון, ובראשם לבנון, עיראק, אלג'יריה וסודאן. אז מדינות אלה ליקו עדיין את פצעייהן ממלחמות מרות ו"טריות" יחסית (מלחמות אזרחים ממושכות באלג'יריה ובסודאן; כיבוש עיראק בידי ארה"ב ב-2003 וההידרדרות הפנימית בעקבותיו; ומלחמת לבנון השנייה ב-2006), דבר שיצר רתיעה ועייפות בקרב תושביהן ממחאות פנימיות נוספות. ואולם, נראה כי בחלוף הזמן התפתחה בשלות גם בקרב החברות במדינות אלה לתבוע שינוי פנימי, אם כי הן עושות זאת בזהירות יחסית הנובעת מהזיכרונות הטראומטיים שעדיין צרובים בתודעתן.

2. הגל הנוכחי משקף התפכחות קולקטיבית מהכמיהה לחירות ולדמוקרטיה שאפיינו את הגל הראשון של האביב הערבי, ורובו ממוקד כיום בתביעה לשיפור כלכלי ולטוהר השלטון. הדבר בולט במיוחד במחאות בלבנון, בעיראק ובמצרים, שנושאי הדגל שלהן הם בני הדור הצעיר. אלה היו ילדים עם פרוץ האביב הערבי, בגרו וחווים כיום אותו תסכול ואותה מצוקה שליוו את חיי הצעירים של העשור הקודם. תקוותם לשינוי פוליטי מהותי עמוק צנועה למדי, והם שואפים להתפתחות עצמית וחומרית, לגיבוש אופק אישי וקולקטיבי ולביסוס מרקם חיים נוח.

3. בניגוד לגל הראשון של האביב הערבי, המהלכים הציבוריים נגד השלטונות לא הביאו עד כה להרמת ראשו של הזרם האסלאמיסטי, במיוחד זה המזוהה עם תנועת "האחים המוסלמים". זו תוצאה של שילוב בין המשך ההגבלות על פעילותו מצד המשטרים לבין אכזבה ציבורית מתפקודם בשלטון כשקיבלו את ההזדמנות להוכיח את עצמם. כך במצרים בתקופת מוחמד מורסי, בתוניסיה תחת מפלגת אל-נהדה, וברצועת עזה תחת שלטון חמאס. בהקשר הזה מתגאים רבים בעולם הערבי בבחירות שנערכו בתוניסיה בספטמבר האחרון, אשר הצליחו לערער את הטענות, כביכול, שלא ניתן לקיים תהליך בחירות מסודר בעולם הערבי, קל וחומר כזה שאינו מסתיים בניצחון של הגורמים האסלאמיים.

4. כמו בראשית האביב הערבי לא נראה, לפי שעה, כי המחאה מולידה דפוסי מנהיגות או חזון חלופיים, בעיקר לא כאלה המובלים על ידי הדור הצעיר. כמו לפני עשור יש לרשתות החברתיות תפקיד מרכזי בהעברת מידע בצורה מהירה וביצירת תחושת שותפות

אחמד שראכ, "אל-רביע אל-ערבי מסתמר טאלמאן וג'דת אסבאבה", **אל-קדס אל-ערבי**, 22 באוקטובר 2019, נצפה ב-31 באוקטובר 2019 ב-

<https://www.alquds.co.uk/%d8%a3%d9%83%d8%a7%d8%af%d9%8a%d9%85%d9%8a-%d9%85%d8%ba%d8%b1%d8%a8%d9%8a-%d8%a7%d9%84%d8%b1%d8%a8%d9%8a%d8%b9-%d8%a7%d9%84%d8%b9%d8%b1%d8%a8%d9%8a-%d9%85%d8%b3%d8%aa%d9%85%d8%b1-%d8%b7%d8%a7%d9%84/>

אחסאן אל-פקיה, "אל-רביע אל-ערבי בין מוג'תי 2011 ו-2019", אתר האינטרנט **אל-מניסה פרס**, 25 באוקטובר 2019, נצפה ב-31 באוקטובר 2019, ב- <https://www.alminasapress.com/article774>

קולקטיבית בתהליכים, אולם נחשפת גם חולשה בסיסית שלהן - אין בכוחן להניע מהפכות בשטח, שזקוקות עדיין למסגרות ארגוניות, סדר יום ברור והנהגה.

5. בהקשר האזורי הרחב ניצב הגל הנוכחי בסימן חולשה עמוקה של העולם הערבי, ומנגד דומיננטיות של כוחות לא ערביים - איראן, תורכיה וישראל. הדבר בא לידי ביטוי בולט בתעוזה שמפגינה איראן מול השחקנים הערביים המרכזיים, כפי שהשתקף בתקיפת שדות הנפט בערב-הסעודית בספטמבר על ידי האיראנים, בהתבססותה של טהראן בסוריה, בעיראק ובתימן, וכן בפלישה התורכית לצפון סוריה עם נסיגת הכוחות האמריקאים מהאזור באוקטובר.

6. מול איראן לא ניצב למעשה כיום "מחנה ערבי סוני" אלא קואליציה רופפת בין מדינות הממוקדות ברובן בבעיות משלהן. מצרים וירדן טרודות במצוקות מבית; בערב-הסעודית החשה היטב באיום האיראני, רוחש חוסר שקט פנימי הנובע ממהלכיו של יורש העצר, מחמד בן סלמאן; ואיחוד האמירויות מגששת לדו-שיח עם טהראן. זאת ועוד, העולם הערבי ממשיך להיות שסוע ביריבויות פנימיות, ובראשן המאבק בין קטר ליתר מדינות ערב, דבר שמעמיק עוד יותר את חולשתו.

7. בהקשר הבינלאומי, הגל הנוכחי עומד בסימן נסיגה אמריקאית מן האזור - פיזית ופוליטית. הדבר מלווה בחשדנות גוברת מצד השחקנים האזוריים הנחשבים בני בריתה של וושינגטון, במיוחד ערב-הסעודית, מצרים והכורדים. מנגד ניכרת התחזקות מתמשכת בהשפעה הרוסית באזור, שבאה לידי ביטוי בהסכם התורכי-רוסי לגבי צפון סוריה שנחתם באוקטובר ובמסגרתו הובטח לאנקרה כי לא תהיה נוכחות כורדית צבאית סמוך לגבולה. השפעה זו עשויה להתגבר בעתיד ולהביא להתבססותה של מוסקבה גם במוקדים אחרים במזרח התיכון.

8. ישנן עדיין מדינות באזור שעליהן הטלטה ממשיכה לפסוח, בעיקר אלו שבראשן משטרים מלוכניים - מדינות המפרץ הפרסי, ירדן ומרוקו. זאת כנראה תוצאה של שילוב בין מצב כלכלי יציב יחסית לגיטימציה פנימית, הנובעת מן הקשר ההדוק בין בתי המלוכה למארגים החברתיים שלהן. גם המערכת הפלסטינית נהנית עדיין מיציבות יחסית, בעיקר הודות למאבק נגד ישראל שממשיך לנקז את מירב הזעם הציבורי, למרות התסכול הרב של האוכלוסייה הן ברמאללה והן ברצועת עזה. עם זאת, יש לציין כי ברצועת עזה מתרחשות מדי פעם התפרצויות של זעם ציבורי נגד משטר חמאס, אולם הן מתקשות להפוך למחאה רחבה, בין היתר בשל פחד האוכלוסייה מתגובת התנועה.³

גל המחאה הנוכחי ממשיך, לפי שעה, להיות ממוקד במישור הכלכלי-אזרחי ולא הביא לערעור יציבותם של המשטרים הקיימים או של מדינות לאום. ואולם, אם יימשך לאורך זמן, עלולים להתפתח בהדרגה מאפיינים שליליים כמו בגל הראשון של האביב הערבי, ובעיקר מאבקים

³ ראו בהקשר הזה: האני אל-מצרי, "הל תצל מוג'ת אל-ע'צ'ב אל-שעבי אלא פלסטין?", אתר האינטרנט **ערב 48**, 22 באוקטובר 2019, נצפה ב-31 באוקטובר 2019, ב-<https://samanews.ps/ar/post/392610>.

עדתיים ודתיים, כפי שניכרו במחאות בעיראק, אשר מלוות בהתקפה חריפה על ההשפעה האיראנית במדינה, לרבות מצד הציבור הערבי השיעי בה; זקיפת ראשם של גורמים אסלאמיים קיצוניים; והידרדרות המציאות הכלכלית-חברתית, המזינה תסכול ציבורי, בעיקר בקרב בני הדור הצעיר.

ההתרחשויות האזוריות מבשרות על חוסר יציבות מתמשך המציב בפני ישראל, לפחות בטווח הנראה לעין, יותר אתגרים ואיומים מאשר הזדמנויות. יתרה מזאת, נראה כי במקרים רבים ישראל תצטרך להתייזב לבדה בפני אתגרים אסטרטגיים וביטחוניים אלה. העולם הערבי חלש, שסוע ושקוע בבעיות מבית, ואילו ארצות-הברית תחת ממשל טראמפ ממשיכה להפגין תזזיתיות המעלה סימני שאלה לגבי המשך נוכחותה, השפעתה ונחישות פעילותה במזרח התיכון. המצב הזה עלול לנסוך בגורמים שונים באזור, ובראשם איראן, ביטחון עצמי רב יותר ותעוזה לנקוט מהלכים מתריסים, כפי שקרה בהתקפה האיראנית על שדות הנפט הסעודיים, שלא נענתה בתגובה צבאית או מדינית כלשהי.

בהיבט המחקרי-מתודולוגי נדרש ללמוד מלקחי הפרשנויות האופטימיות שהתפתחו עם פרוץ האביב הערבי לפני כעשור, לרבות מצד בכירי החוקרים של המזרח התיכון, כברנרד לואיס ופואד עגימי. יש להיות ערים לנטייה האנושית למזג בין כמיהות לב לבין הערכות מקצועיות, ובעיקר לנקוט גישה מאוזנת ומרוסנת שאינה מושפעת מאירועים רגעיים ודרמטיים, ונסמכת כמה שיותר על הבנה וניתוח של תהליכים וזרמי עומק. במציאות כה תזזיתית נדרש החוקר להיות בו בזמן רגיש ולזהות שינויים המתהווים בה, אך גם להיזהר מתיוגה של כל התרחשות כעדות לקיומה של תמורה דרמטית המשנה מהיסוד את התמונה הקיימת.